

## Zápas o svobodnou vůli

HARRIS, Sam. *Svobodná vůle*. Praha: Dybbuk, 2015. ISBN 978-80-7438-134-8.

*Sam Harris bojuje proti svobodné vůli. Zatímco budu šermovat otázkami a námitkami proti jeho argumentačním zbraním, průběžně podám zprávu, o čem jeho knížečka je.*

„Mít totožné geny, stejný mozek, do posledního atomu všechno stejné, jednal bych stejně...“ Ano, vypadá to tak. Vždyť v životě – ač nejde o úplnou identitu, stačí typologická blízkost – podobní lidé jednají v podobných situacích podobně. A přesto to není zcela identické. Právě že jde jen o typizaci, podobnost patrnou při jisté míře zevšeobecnění. I kdyby byli úplně totožní, nejednali by stejně, protože každá situace, časově a místně odlišná, interaguje s jednajícím jinak. Podle kombinace aktuálních vlivů, konstelace nahodilých podnětů by vše klidně mohlo dopadnout i jinak. Vždyť i jednovaječná dvojčata mají jiné otisky prstů. Vždyť i detailně výkonným počítačovým modelem simulovaná předpověď počasí nakonec nedopadne přesně, jak jsme čekali.

Autor chce zkrátka říct, že determinující vlivy a náhody v úhrnu rozhodují o našem jednání mnohem víc než naše tzv. svobodná vůle. Fajn, jako pracovní hypotéza je to dobré. Ale co když i minimální podíl svobodné vůle, bodový záblesk vědomí, jenž dokáže na zlomek sekundy autonomně (třeba i iracionálně) rozhodnout, může ve výsledku zásadně změnit průběh děje? To je ono příslovečné mávnutí motýlích křídel, které v komplexním deterministickém univerzu vyvolá někde uragán.

Svobodná vůle spočívá na dvou předpokladech:

- 1) že jsem se mohl rozhodnout i jinak, ale já jsem přesto zvolil právě tuto variantu
- 2) že jsem si toho vědom, že jsem při sobě, vím, co dělám

Jde tedy o to, máme-li vědomí, jsme-li nějaké „já“, konzistentní v sobě a kontinuální v čase – a ne spíše proud nezávislých izolovaných duševních stavů (mikroidentit, jak říká Antonín Dolák ve svých publikacích<sup>1</sup>). Je pravda, že většinu věcí děláme a prožíváme nevědomě, zpola vědomě. Dokonce ani ty stavy osobního prožívání a rozhodování si plně neuvědomujeme a nedokážeme je reflektovat a popsat. Jako by to dělal někdo ve mně, za mě. Vědomí je spíše něco, do čeho se cosi odněkud vynořuje. Libetovy pokusy prokázaly, že v našem mozku se provede pokyn k nějakému aktu – a pak teprve, s jistým zpožděním, se objeví v našem vědomí, takže my máme pocit, že jsme se pro něco sami rozhodli.<sup>2</sup> Zpochybňuje to sice ne roli, ale zřejmě naši představu o tom, co je to vědomí, co to znamená udělat něco vědomě (anebo o tom, co je to jáství, já).

Přiznávám, že se instinktivně bráním Harrisově snaze připravit mě o vědomí a o subjektivitu, a proto se držím spíše intuic, jež mi říkají: To, že mé vědomí je zpožděné, ale neznamená, že to nejsem já, kdo rozhodnutí učinil. Vždyť onen mozek, kde se to už dříve projevilo, jsem taky já. To není mechanický strojek kýmsi naprogramovaný. No tak ať se rozhodnutí děje v mozku o malinko dřív, ale pořád je to přece můj mozek, a tak je mé i rozhodnutí. Není to cizí mozek ani obecný mozek všech lidí. Je to mozek, v němž

<sup>1</sup> DOLÁK, Antonín (ed.). *Praktické implikace moderních pojetí subjektu*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2015. ISBN 978-80-7464-758-1. DOLÁK, Antonín (ed.). *Subjekt v moderním prostředí, jazyce a komunikaci*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2016. ISBN 978-80-7464-847-2.

<sup>2</sup> Benjamin Libet v 70. a 80. letech 20. století experimentálně prokázal „antedatování prožitků“ (backward referral in time) či jakési posílání vjemů zpět v čase. Podrobněji viz např. PETRŮ, Marek. *Fyziologie mysli. Úvod do kognitivní vědy*. Praha: Triton, 2003. ISBN 978-80-7254-969-6. Kap. 6.4.2.1.4 Svobodná vůle, s. 270–272. Závěr, který se z těchto experimentů vyvozuje, zní: Už několik set milisekund před tím, než si uvědomíme, že máme nějaké nutkání nebo vědomé úsilí pohnout rukou, objevuje se v mozku neuronální signál připravující takový pohyb. Aktivita neuronů spjatá s případným výkonem aktu se objevuje před každým vědomým podnětem nebo zásahem, což vede k závěru, že určitá iniciace v mozku se začíná nevědomě. A teprve pak, po dalších zhruba 200 milisekundách, se objeví aktivace svalů ruky. Z toho podle Libeta plyne, že ještě před konečným motorickým pohybem, který je fakticky iniciován nevědomky, se může uplatnit vědomá kontrola. Procesu iniciovanému nevědomě buď můžeme vědomě povolit, aby pokračoval až do svého završení v motorickém aktu, anebo ho můžeme vědomě vetovat. Silný důkaz, že subjekt může vetovat sáhnutí ruky v intervalu 200 milisekund mezi pocitem nutkání a reakcí, naznačuje především, jak důležitou roli hraje vědomí ve vztahu k otázce svobody vůle. Lze předpokládat, že vědomí evolučně vzniklo jako orgán, jenž může vetovat instinkty, které by mohly být v určité situaci krátkozraké a biologicky zhoubné. Srov. např. také s: HAVEL, Ivan M. Hra na čas a svobodu. *Vesmír*, 2005, č. 4. Dostupné z: <https://vesmir.cz/cz/casopis/archiv-casopisu/2005/cislo-4/hra-cas-svobodu.html>.

jsou specificky fixované určité dráhy, průběhy neuronových stimulů, jsou tam vybudované synapse – ne někým jiným, ale mnou, mými zkušenostmi a mými (byť opožděnými) vědomými rozhodnutími. Člověk se formuje sám, sám se tak trochu vychovává, utváří si do jisté míry kreativně své mozkové struktury.

Harris však naopak říká, že já jsem funkcí, derivátem svého mozku, svobodná vůle je iluze. V tom souhlasí s behavioristy, ti také nevěří na svobodnou vůli. Tvrdí, že jsme funkcí prostředí, průsečíkem vnějších vlivů. Ale také říkají, že nejsme zcela determinovaní, protože do jisté míry můžeme ovlivňovat (programovat) své prostředí – a to pak jinak (nově, cíleně) ovlivňuje nás. Harris obsedantně opakuje svou klíčovou tezi: To, že mozek provádí operace malinko dřív, než si toho jsem vědom, znamená, že mozek je samostatný, jako by byl vskutku sestavený někým jiným, jako by byl opravdu pouhou věcí, hardware, vyměnitelný modul. Jeho představa je striktně materialistická, až mechanistická, behavioristická, fyzikalistická, pramálo organická a systémová či holistická. „Svůj duševní život jednoduše dostávám od vesmíru.“ (s. 28)

Bráním se: Dobrá, připusťme, že vědomí, že mám vědomí, je iluze. Dokonce i má představa, že subjekt, já, má svobodná vůle rozhoduje, je možná trošku mylná. Ale úplně nesprávná není. Je jen posunutá. Možná o té fikci víme – jak tvrdí Hegel ve své tezi o „lsti rozumu“. Přicházíme na to ostatně spontánně, intuitivně, introspekci – že je to nespojité, že se to zažihá jen na chvilky (jak o tom mluví buddhisté nebo jak píše Hume, Dennett či u nás Dolák). Harris pořád – je to „jen“ fyziologie, ale já na to – avšak **má** fyziologie. Právě tak jako jsou mé i další citlivé tělesné orgány, sliznice, čichové, chuťové, erotické... Zajisté že je to fyziologie, ale to, co já cítím, zakouším, je mé osobní, není to jednoduše převoditelné, redukovatelné na cizí, obecnou, „kosmickou“ fyziku, chladnou, neutrální, neosobní. I kdyby to měla být fikce, pouhá iluze, představa, je to velmi užitečná fikce (řekli by pragmatici). Jistěže při tom jde o dráždění nějakých buněk, chemii v receptorech, ale ten pocit, že já to cítím, chutnám, já zakouším slast, je pro mě reálný, důležitý – a nechci se ho vzdát (ani když vím, že je to třeba jen pracovní hypotéza) ve prospěch nějaké fyziky, chemie šťáv, elektrických impulzů.

Harris píše (s. 21): „Nejsme autory svých myšlenek, úmyslů, činů v tom smyslu, jak se lidé obecně domnívají být.“ Ano – „v tom smyslu“... Čili jde jen o koncepci, pojetí, uchopení, chápání. To ale neznamená, že nejsme autory vůbec. Pojdme se bavit o tom, jak se o tom bavíme. Mluvme o konceptech, pojmech, výrazech – tedy mentálních konstrukcích a slovech. Ale ne o ontologii, o tom, zda něco je, nebo není. Harris však důrazně spojuje svobodnou vůli s vědomím. Je jen to, čeho jsme si vědomi, a jen tehdy, jsme-li si toho vědomi, to je. Že bychom si museli být vědomi... že bychom museli mít všechno plně pod kontrolou. Ale však jsme si vědomi, byť třeba jen částečně, zastřeně, občas, později. Však to máme pod kontrolou. I když to jde někdy ztuhla, občas nám to vypadává... Většinou upadáme příliš snadno a rychle zpět do bezvědomí, většinou nad naší kontrolou vítězí lehký chaos. Ale i tak jsem to pořád já. A přesto pořád nějak ten svůj život zvládám. Nejsem výsledkem Brownova chaotického pohybu molekul, nejsem pasivním kolečkem nějakého stroje.

Existují tři přístupy k problému svobodné vůle (s. 23): determinismus, libertarianismus a kompatibilismus. První dva jsou inkompatibilistické. Věří, že nejde sloučit determinismus se svobodnou vůlí. Kompatibilisté věří, že jak determinismus, tak svobodná vůle jsou zmatečné a že svobodná vůle je kompatibilní s determinismem. Dnes je kompatibilismus ve filosofii hodně frekventovaný. Ale Harrisovi to všechno zavání nějakou teologií, anebo za tím vidí zoufalou snahu udržet si nějakou příjemnou iluzi, již ironizuje: Každý kompatibilismus končí u svého kréda – Miluje-li loutka své provázky, je svobodná. Kompatibilisté prý problém svobodné vůle neřeší, jen ho obcházejí nebo ignorují (s. 33).

I Daniel Dennett tvrdí to, co jsem uvedl výše: I když mé myšlenky, city, zážitky, zkušenosti, rozhodnutí, činy... jsou produktem nevědomých příčin, pořád jsou té **mé** myšlenky a činy. I když to udělal „jenom“ mozek, ať už vědomě nebo nevědomě, byl to **můj** mozek, rozhodl jsem se pro to já. To, že nevím, proč a jak, že si toho nejsem plně vědom, svobodnou vůli neruší. Dennett a jiní jemu podobní říkají: Nejsme malí bohové, kteří by měli vždy všechno pod kontrolou, byli sami sobě příčinou a vždy o všem věděli. Ale přesto jsme reálné genetické a environmentální procesy, které vytvořily situaci, již označujeme jako svobodné rozhodování a účelné jednání. Nenechají si od Harrise namluvit, že je to vše jen konstrukt, iluze.

Harris ovšem Dennettovu tezi, že jsem to všechno já, že i mé tělo jsem já, že i to, co probíhá nevědomky v mém mozku, jsem já, napadá protiotázkou: Ale copak **já** řídím tvorbu svých krvinek? Copak já jsem tožný s nějakými atomy?

Máme v těle mikroorganismy, je jich několik kilogramů. Počtem buněk mnohonásobně překračují počet buněk našeho vlastního těla. Většina funkčních genů v mém těle patří těmto parazitům. To jsem tedy taky já? Nesu odpovědnost za to, co tyto buňky dělají?

Nebo jinak: Lidé v hypnóze dělají vsugerované věci. Když se jich pak ptáme, proč to dělali, začnou konfabulovat. Prostě mají potřebu připisovat si status autonomního aktéra.

Harris umanutě trvá na svém: Nemůžu být svobodným, pokud si nejsem plně vědom toho, co dělá můj mozek. Nejsem to já, kdo to zamýšlel, Takže není svobodná vůle. Ano, zajisté, lidé „mají pocit“, že jsou vědomými aktéry, lidé „cítí“, že myslí rozhodují se... - ale to je asi tak všechno.

Jistým řešením by bylo, pokud by do procesu byla vpuštěna náhoda. Teoreticky nás na ni připravil Heisenberg. Právě ono svobodné samo-vznikání, nahodilé dění, je zárukou, že nejde o determinaci. Pokud by totiž bylo naše jednání předvídatelné, odvoditelné, nenesli bychom za nic odpovědnost. Jak by pak mohla fungovat morálka, právo? Harris však nesouhlasí: To, že něco není determinované, ještě neznamená, že je to projevem svobodné vůle. Ani princip neurčitosti a kvantová mechanika nepřinášejí řešení. Neurčité a nahodilé podněty zvenčí nezakládají odpovědnost. To by lidé říkali – Nevím, co to do mě vjelo! Čili ani determinismus ani nahodilý či kvantový indeterminismus není kompatibilní se svobodnou vůlí, říká Harris (s. 38)

Jak tedy zachovat naše morální a právní systémy osobní odpovědnosti – a přitom skoncovat s myšlenkou svobodné vůle?

Rozdíl mezi volnými a mimovolnými stavy myslí, mezi promyšleným, dobrovolným činem a pouhou náhodnou událostí spočívá už v mozku, protože každý z těchto stavů vzniká v jiné jeho části. Zkrátka pocit „svobodná vůle“ vzniká ztotožněním se s jistými duševními stavy, které se objevují v našem vědomí – přičemž ignorujeme, co těmto stavům předcházelo, jaké byly příčiny těchto našich myšlenek a činů. Vědomá mysl a vědomá rozhodnutí jsou samozřejmě důležité. Některé naše chování je nevědomý reflex, ale některé jednání je výsledkem vědomého rozhodnutí, které ovšem proběhlo v určitých částech mozku. Podněty k němu jsou skryty, mimo dosah vědomí. Lidská svobodná volba je vskutku důležitá, jak věří milovníci svobodné vůle, ale podněty k ní se prostě v myslí, ve vědomí objevily, vynořily, neznámo odkud. Harris vynášejí trumf: Za to, co mi v myslí za chvíli vytane, nenesu odpovědnost – asi tak jako nenesu odpovědnost zato, že jsem se narodil (s. 42)

Měli bychom rozlišovat mezi tím, co je „svobodná vůle“ a „silná vůle“. Proč navzdory tomu, že jsme se pro něco svobodně rozhodli, se nám nedaří toto rozhodnutí uskutečnit? Proč máme „slabou vůli“? A z toho se jindy totéž svobodné rozhodnutí ukáže být tou silnou, železnou vůlí, s níž nakonec dokážeme překonat sami sebe.

Harris se stále vrací ke své utkvělé obavě: Jako by moje hlava nebyla moje. Kde se vzal nějaký můj dobrý nápad? Prostě se mi vylíhnu v hlavě. A já jsem si myslel, že sám jsem vědomým aktérem, který ho vytvořil. Namítl bych mu, že ne každému to vadí. Jistěže se mi hodně věcí vynořuje v hlavě, ve snu, přichází z nevědomí (z nadvědomí, podvědomí). Ale tak to prostě chodí. Vynořilo se to sice jakoby náhodou, ale protože jsem tam předtím ukládal nějaký materiál, a protože jsem prošlapával jisté neuronální cesty a trénoval určité synaptické spoje, zase tak velká náhoda to nebyla. To, že se to neobjevilo vědomě, neznamená, že mi to tam podstrčil někdo jiný, jak mi chce namluvit Harris.

„Můžete se rozhodnout udělat, co se rozhodnete. Ale jak se rozhodnete, o tom vy nerozhodujete.“ Říká Harris (s. 45). Nesouhlasím. To jsem přece pořád já – i to mé nevědomí. A jsem to já, i když mi tu mou iluzi svobodné vůle podkopává zjištění biologie o tom, jak to ve mně funguje. Biologie je sice obecná, ne jen má, ale v tomto případě je to taky má biologie. Harris tvrdí, že silná vůle je sama o sobě biologický fenomén. Prostě jsme měli štěstí – ale nezařídili jsme to sami. Ale i to štěstí bylo přece mé – namítám.

Nicméně myšlenka o silné vůli je nosná. Zdá se, že v ní jde o něco jiného než jen o běžnou svobodnou vůli. Je zřejmé, že tuto schopnost něco si cílevědomě prosadit máme ve větší míře než zvířata. Že má i tato schopnost nevědomé kořeny? No a? To mě nevzrušuje. Že nemám úplnou, nejzazší kontrolu nad celým průběhem mých rozhodování? Nad tím, co vlastně fakticky bezprostředně předcházelo mým rozhodnutím? To přece neznamená, že to ve mně dělá někdo jiný. Nebo to nedělá nikdo, jen biologie, nebo náhoda. Že je to tak jako tak skryto v temnotách, že je to záhada, tajemství? Ale to my přece dávno víme, my dokonce jistě temné záhady nejen akceptujeme, ale také milujeme. Přinejmenším od doby, kdy jsme vystřízlivěli z fascinace světlem osvícenského rozumu a nechali se příjemně opájet kouzlem romantického příšeří. Nejasno a nevědomí patří k člověku právě tak jako „zdravý selský rozum“.

Na chvilku se dotkneme i problému, který se prezentuje jako „trpaslíci na ramenou obrů“. Nebo dokonce záhady telepatie a jasnovidectví. Ano, jsme dědici toho, co vytvořili jiní před námi, převzali jsme od nich mnoho myšlenkových obsahů – stejně jako bezděčně přejímáme mnohé od svých aktuálních současníků. „Naše volba je vždy produktem předchozích dějů, které jsme my sami neuvedli v život.“ (s. 48) Harrise to naplňuje zklamáním. My jsme na to naopak hrdí. Jsme utkáni i z materie jiných lidí, naše já těká v intersubjektivitě kolektivního vědomí či nevědomí. O tom ovšem Harris nechce ani slyšet. Fenomenologii jakožto analytický filosof zavrhuje. Jung či apoštolové newage jsou mu šarlatány. Ale třeba holistická koncepce mozku Davida Bohma a Karla Pribrama počítá s fyzikou i biologií, není „náboženská“. Koncept já nemusí být nutně monadický či dualistický. Může to být jistý nexus, dynamický proces, měnlivý projekt s fluktuacemi a aktualizacemi. Harrisovo myšlení je ovšem na tyto teorie příliš rigidní, tuhé.

Jistěže na můj mozek, na mé preference, na mé myšlenky, chtění, rozhodování má vliv spousta věcí, které jsou mimo mě a jejichž původ nedohlédám. Dokonce to může být většina toho materiálu. Možná to mé, specifické, tvoří jen 2 %. Ale zdá se, že i s takovým málem se toho dá dělat hodně. Prý, kde je v tom svoboda? No asi nám to tak stačí, asi nám to připadá víc, než kdybychom byli jen jako zvířata nebo stroje. Harris zkrátka svobodnou vůli ztotožňuje s plným vědomím, s vědomým rozhodováním. To, že většina mentálních a psychologických nitek vedoucích k mému rozhodnutí a k uplatnění silné vůle, je mi záhadou a je před mým vědomím skryta, je podle Harrise důkaz, že nemám „svobodnou vůli“. Že neumím vysvětlit všechny skutečné příčiny, důvody, podle mě ale neznamená, že jsem jen pasivní svědek něčeho, co se ve mně děje, ale ne příčinou, že se to děje. Harris jako analytický filosof příliš přeceňuje rozum, „pravdu“, to „jak je to ve skutečnosti“. Ptám se: K čemu by to bylo dobré to všechno „jasně vědět“? Komu to prospěje? Není naopak lepší to nevědět? Není užitečnější žít v oné fikci?

Harris zaměňuje svobodnou vůli za štěstěnu. Ale uvědomuje si, že to má společensky velmi nebezpečné důsledky: Neexistuje-li svobodná vůle, pak všichni násilníci jsou prostě smolaři, protože jsou sami obětí příčin, které nevytvořili. (Ale já si myslím, že si je částečně sami vytvořili.) Harris však překvapivě zdánlivě kapituluje, dělá ústupek zpět a smutně konstatuje: Ne vždy dobře poslouží našim životním zájmům pohlížet na lidi a věci jako na soubory atomů (s. 54). (A tady to máme! Tím se současně přiznal, že je behaviorista, že vyznává fyzikalismus, mechanismus.) Harris má totiž pocit, že má pravdu, že přišel na to, jak to je, že se zbavil fikce, odhodil falešné brýle – a je mu líp.

Začnete-li vnímat skryté příčiny svých myšlenek a pocitů, může vám to – paradoxně – umožnit tvořivěji ovládat svůj život. Hašteřit se s manželkou, protože máte špatnou náladu, je jedna věc. Zjistit, že vaši náladu a chování zapříčinila nízká hladina krevního cukru, je věc jiná. To pochopení vám samozřejmě odhaluje, že nejste než biochemická loutka, zároveň vám ale umožňuje chopit se jednoho ze svých provázků: třeba není pro změnu vaší osobnosti zapotřebí než si něco zakousnout. Dokážeme-li pohlédnout za své vědomé myšlenky a pocity, může nám to, může nám to umožnit prokormidlovat se životem v nějakém inteligentnějším kurzu (samozřejmě s vědomím, že v konečném důsledku jsme sami kormidlováni). (s. 55)

To je ryzí behaviorismus: Změň si prostředí, prostředí změní tvé reakce – a věc je vyřešena! Žádná svobodná vůle, žádný rozum, žádný cit, žádná výchova, morálka, svědomí atd. Jen mechanika vstupů a výstupů, podnětů a reakcí. Jde o to šikovně, bez zbytečných nárazů kormidlovat svůj život. Harris připomíná typickou karikaturu psychiatra, který mlčky pozoruje chování svého pacienta, aby přišel na to, do jaké kolony jeho problém spadá, načež se pak vytasí se spásnou pilulkou, neboť řešení jakéhokoli problému spočívá v nalezení příslušné chemikálie stimulující mozek, případně tělesné šťávy. Zatímco psycholog, psychoterapeut naproti tomu se snaží pacientovi jeho problém „rozmluvit“, rozehrává s ním řečovými akty dramatické situace způsobem, který je pro pacienta přijatelný, a společně hledají jejich rozuzlení. A co teprve psychoanalytik se svou psychologií nevědomí! Harris se jako typický americký analytický filosof a přívrženec americké behaviorální psychologie vědomě odřezává od některých plodných evropských (kontinentálních) myšlenkových a vědeckých tradic. Ke své škodě. Nicméně alespoň na okamžik malounko zapochyboval o tom, zda je takový mechanický pohled na člověka člověku skutečně prospěšný.

Nicméně v závěru konečně přichází ke slovu nejdůležitější dopad celého zdánlivě jen spekulativně filosofického problému. Náš morální, právní (a i teologický či pastorální) řád stojí a padá s koncepcí svobodné vůle a osobní odpovědnosti za činy úmyslně a dobrovolně (záměrně, cílevědomě) vykonané. S žádným determinismem nepočítá.

Jestlipak Harris ví něco třeba o výsledcích bádání a přemýšlení Michela Foucaulta o podstatě vězení, blázince a kliniky? Například o tom, jak se do soudnictví a vězeňství, a vlastně do celého právního řádu, postupně a těžce vlamovala psychologie, jak se namísto činu (účinu) posuzovalo víc a víc podle úmyslu, jak se rozšiřovala škála polehčujících okolností a jak se kolem instituce soudu kupila armáda poradců, znalců, expertů, kteří posuzovali přičetnost, odpovědnost, kompetentnost a úmysly pachatele. Ne, neví. Před strašákem strukturalismu a postmodernismu zavírá Harris oči a dveře. Zato zmiňuje možnost přihlídnout k patologii mozku jako k polehčující okolnosti. V tom, pravda, stará dobrá Evropa zase tak bystrá a rychlá není.

Harris tvrdí, že k tomu, abychom pachatele mohli pohnat k odpovědnosti, nepotřebujeme koncept svobodné vůle. On měl přece „evidentně vědomý úmysl škodit“. (s. 60) Jeho vina se dá sice odstupňovat, s přihlédnutím k jeho minulosti, ale jeho nebezpečnost pro společnost se dá konstatovat spolehlivě. Toto je podle mě nejslabší místo Harrisovy teorie. Co když právě „vědomý úmysl škodit“ je jinými slovy totéž, čemu jinak říkáme „svobodná vůle“?

Proč nám vědomé rozhodnutí poškozovat druhé lidi připadá zvlášť odsouzeníhodné? Protože činy, které jsou důsledkem vědomého plánování, zřejmě nejúplněji odrážejí celkový charakter naší mysli – naše přesvědčení touhy, cíle, předsudky atd. Pokud jste i po týdnech zvažování, pátrání v knihovnách a debatování s přáteli rozhodnutí zabít krále, pak akt zabítí krále odráží, cože jste ve skutečnosti za člověka. Jestli jste konečná a nezávislá příčina svých činů, o to tady nejde. Jde o to, že máte z jakéhosi důvodu mysl královraha. (s. 61)

Tato pasáž je podle mě v rozporu se vším, co bylo v knize dosud řečeno. Právě to „vědomé rozhodnutí“ přece pokládáme za „svobodnou vůli“. A dosud bylo právě vědomé rozhodnutí zpochybňováno poukazem na spoustu vlivů, které znemožňují, abych mohl říct, že je to **mé** a **vědomé** rozhodnutí.

Mně to nepřipadá jako nějaká výhoda – zbavit se představy svobodné vůle. Harris pořád popisuje, jak se bez ní dá obejít. Dokonce i v případech, kdy soudíme zločince. On není zlý. Je to jen psychopat. V podstatě člověk, který měl tu smůlu, že se narodil s duší psychopata.

V případě nádoru na mozku, který mění psychiku, to vypadá, že měl ten člověk nejen smůlu, ale navíc se stal obětí nějaké biologie. Musíme ho sice zavřít, ale nebudeme ho odsuzovat a nenávidět jako padoucha. (Ostatně k podobným závěrům dospívá i hlubinná psychologie, například Erich Neumann – ale o tom Harris samozřejmě nemluví, protože o tom nic neví.) Harris je velkým příznivcem neurologického, neurovědeckého, tedy fyzikalistického přístupu. Říká, že čím víc budeme vědět o mozku, myslí, kauzalitě těchto procesů, tím hůř se nám budou odsuzovat psychopati (jako lidé s poruchou osobnosti, chorobnou osobností) a lidé s nádorem na mozku (či jiným poškozením nebo anomálií mozku). Jen letmo zmiňuje roli genů, špatné výchovy a nepodnětného prostředí. O genetice a sociobiologii kupodivu nemluví, i když o ní nepochybně ví – a mohla by mu být blízká svým materialistickým zaměřením. Pedagogiku a sociologii však moc nevnímá, jsou to *social sciences* nikoli *sciences*. Fakt ale je, že spočteme-li všechny vlivy, pak skoro musíme říct, že ti lidé za své činy nemohou. Vrhá to nové světlo na náš systém retributivní spravedlnosti, trestající justice. Nemáme právo bažit po odplatě. Jako behaviorista si pohrává s myšlenkou, co by se stalo, kdyby byla vynalezena chemikálie, která působí na zlo v mozku. (Fenomenologové vědí i o jiných konceptech, než je technicistní, kauzální systém. Pracují se sebereflexí těla, interakcí tváře, například s obrazem vnitřního nepřítele v tváři druhého člověka. To jsou přece také důležité faktory a zřejmě plodné teorie.) Harris vše redukuje na chemii mozku. Ve skutečnosti prý ale jen zatím neumíme odhalit všechny příčiny lidského chování. Ale už samy změny v mozku se jeví silnější než ty nejlepší úmysly, které člověk má.

Jenomže náš právní řád stále ještě vězí v nějakých metafyzických, pseudonáboženských konceptech. Nevyčítal bych mu, že se štítivě odvrací od náboženství. Představa nesmrtelné duše vede k ještě horším věcem než filosofická představa o svobodné vůli – hřích, dědičný hřích, nejen pozemský (časný) trest, ale i věčné zatracení atd. Ale že bychom náš právní řád zlepšili tím, že ho obrátíme zcela opačným směrem, do druhého extrému? Náš právní řád se prý má dívat na lidi jako na přírodní jevy. Bojujeme s hurikány, epidemiemi, divokými zvířaty... a taky jim nepřipisujeme svobodnou vůli. Chceme inteligentně reagovat na hrozbu ze strany nebezpečných lidí. Na to si přece nepotřebujeme nic nalhávat o nejzazších zdrojích lidského chování. Jakým právem můžeme zavřít nebezpečného člověka, když neznáme jeho pohnutky?, ptá se Harris. Vždyť byl nebezpečný jen několikrát, a to v podstatě jen proto, že měl smůlu, že mu neproniknutelné řetězce příčin náhodou dodaly nešťastné podněty. Harris tím chce říct, že naše touha po od-

platě (retributivní spravedlnost) je jen psychologická, pudová, instinktivní, koření právě ve víře ve svobodnou vůli. Ale skutečná spravedlnost to není. Můžeme nebezpečné lidi zavřít z důvodu ochrany společnosti (preventivní justice).

Ale v tuto chvíli Harris připustí, že v rámci běžného společenského provozu je představa o svobodné vůli, osobní odpovědnosti a účinnosti trestů zřejmě účinná a nezbytná. „Možná nám nic jiného nezbyvá než dodržovat tuto konvenci.“ (s. 67) (Je to druhý krok zpět – poprvé o svých tezích zapochyboval na s. 54, kdy usoudil, že opravdu lidem moc neprospívá vidět se jen jako atomy.) Tak, a tu to máme! A proč tedy celá ta intelektuální štrapác s dokazováním, že svobodná vůle fakticky neexistuje? Nemohl si to rovnou odpustit? Vždyť jsem se ptal – Komu to prospěje? Život s onou zjednodušenou, a dost možná i nesprávnou a nepravdivou, představou o svobodné vůli je jednodušší a efektivnější. K čemu je racionální vědecká pravda? Hle, v Samu Harrisovi se ozval i ryzí americký pragmatik s tezí o užitečné fikci.

Politicky věc vypadá takto. Liberálové připouštějí, že v životě člověka hraje větší roli štěstěna. Konzervativci si až příliš fetišizují individualismus. Harris je liberál. Věří, že člověk si nemůže dělat moc velké zásluhy a vadí mu, že konzervativci to s těmi vlastními zásluhami přehánějí.

„Kde to jen jde, je třeba lidi povzbuzovat, aby pracovali, jak nejlépe dovedou, a snažit se omezovat počty těch, kteří se jen vezou. Pokud to chování lidí ovlivní a společnost z toho bude mít prospěch, je moudré klást na lidi odpovědnost za jejich činy. To ale neznamená, že se musíme klamat iluzi svobodné vůle.“ (s. 70)

Dá se říct, že toto je Harrisovo krédo, to je výsledek celé knížky. Je to v podstatě pragmatické zdůraznění užitečné fikce. Svobodná vůle není. Není pravda, že máme svobodnou vůli. Ale je dobře, že lidé tomu věří. Harris tomu ale nevěří. On věří na atomy, chemii, přírodu, náhody, štěstěnu.

Harris je v podstatě typický salonní levicový intelektuál, případně standardní americký akademický levičák. Ti se obvykle vehementně zastávají všelijakých chudáčků, ovšem ne kdejakých, jen pečlivě vybraných, blízkých jejich soucitnému srdci, zejména různých otloukánek, jimiž prý pravičáci a jiné společenské elity pohrdají, vyčítají jim, že si za své nuzné postavení mohou sami (což jsou v očích levičáků speciálně ženy, černoši a jiné menšiny snědé pleti, chudí a nezaměstnaní, bezdomovci a jiní neúspěšní lůzři). Levicovní intelektuálové (v americkém slovníku – liberálové) říkají, že tito lidé za svou bídu nemůžou, nemůžou za to, že jsou pasivní (líní), vyloučení (hloupí), že se o sebe nedokážou postarat (sociálně deklasovaní), zkrátka že nejsou jako ti „privilegovaní“ – protože za to může něco jiného, zpravidla kapitalismus, neoliberalismus, nadnárodní koncerny, globalizace apod., zkrátka nadosobní síly. Důslední levičáci z toho obvykle vyvozují, že o ty chudáčky by se měl postarat pečovatelský sociální stát. A aby jim mohl krivdy štěstěny či matky Přírody vyrovnávat, musí zdanit ty bohaté, tedy chytré, schopné, snaživé, odpovědné, kteří věří, že se svého relativně většího bohatství domohli svými osobními zásluhami. O takovém přerozdělování Harris nemluví, tak daleko nejde. Jemu šlo opravdu pouze jen o tu svobodnou vůli. Ale v posledku se mu podařilo dokázat snad jen to, že neexistují osobní zásluhy. O to mu asi ale šlo nejvíc – člověk nemá právo přičítat si zásluhy za to, co se mu podařilo, a vinit ty, kterým se něco nepodařilo, z toho, že nebyli dost zodpovědní za sebe sama a měli slabou vůli a nedokázali se svobodně a cílevědomě rozhodovat ke svému prospěchu. On tvrdí, že to vede k větší pokoře. Já se obávám, že to povede k oslabení snahy, k pasivitě, ublíženeckému postoji, svalování viny na druhé, na něco jiného. Možná ještě jinak: Nejde mu o svobodnou vůli v úzkém a přísném smyslu slova. Jde mu spíš o sílu vůle – o to, zda a nakolik máme moc přinutit se něco udělat, udělat něco cíle-vědomého. A právě tuto schopnost síly vůle zpochybňuje, oslabuje její roli. Takže nakonec nešlo předně o svobodu, tedy nezávislost, ale o to zpochybnit, že jsem to já, že je to moje osoba, kdo rozhoduje, tedy jde o zpochybnění, zkomplikování představy, že já, subjekt, osoba, osobnost jsem autonomní.

O svobodné vůli přemýšlíme všichni, spontánně, už od dětství. Každý ovšem na své intelektuální úrovni. A s jejími otázkami i praktickými problémy jsme konfrontováni neustále, ať už v osobním životě či v sociálních situacích. V podstatě je jedno, reagujeme-li vědomě, promyšleně, nebo instinktivně a nevědomky. Ono se s tím stejně nedá nic dělat. Někomu ovšem možná udělá dobře, bude-li na teoretickou kostru dané otázky a problematiky intelektuálně dobře připraven. Nechť si tedy přečte Harrisovu knížku – ale rozhodně jen u ní nezůstane.

Vladimír Šiler, 2016